

1. Alt Rudolf metszete (1845) a Ludoviceum kertjével

A PESTI ORCZY KERT

Az 1700-as végi Pest lassan „elhagyja“ a mostani Belváros falakkal övezett félkörét, a város sugár irányban terjeszkedik. A laza beépítés megközelíti a városárok, a mai Hámán Kató, Mező Imre és Rottenbiller utca vonalát. A korabeli térképeken sok haszonbéres földet, kertet és gyümölcsöst látunk. A városszabályozás a kibontakozás kezdetén tart, a főútvonalak irányba fokozatosan alakul.

A poros és elhagyatott Üllői út külső szakaszán — a mostani Nagyvárad tér előtt terjedelmes kert bontakozik ki, futóhomokon, mostoha adottságok, de szerencsés körülmények között, mert a kert tulajdonosa kiváló tervezővel és kivitelezővel találkozik. A 165 éves Orczy, Ludovika, majd Kossuth Akadémia kertjének múltjával foglalkozunk. A fénykorát hosszú hanyatlás váltja fel . . . Ismertetésünk folyamán a park jelenét is érintjük, és néhány gondolatot iparkodunk felvetni a jövőre vonatkoztatva. Az Orczy kert alapítója, Orczy László úttörő munkát végez, amikor a homokon díszpark telepítésére vállalkozik. Itt nincs előzetes fásítás, mint a korabeli városligetben, a parkot itt homokpusztában hozzák létre, nagy szívóssággal és áldozatkészséggel. Az 1794-évi száraz nyáron 300 000 csemete pusztul el, de eredménnyel pótolják, miként azt a tervező Petri Bernhard 1797-ben közli.

Petri (1767–1853) mint menekült kerül Ausztriába és innen Magyarországra. A kiváló képzettségű, sokat utazott mezőgazdász, botanikus és művészi érzékű kerttervező, a pesti munka mellett több vidéki parkkal foglalkozik (Hédervár, Ráró, Vedród). A parkok leírását részletesen ismerteti a lipcsei Kertbarátok Kézikönyve (Taschenbuch für Gartenfreunde) 1797. és 1799. évi kötetében.

2. A park utcai részlete

A francia barokk-kert visszahatása az egyszerűsége és a természet utánzására törekvő angol kertet hozza divatba. Rétszerű sima pázsit lép a cikornyás díszű parterre helyébe, ligetes facsoport váltja fel az alakított, a nyírott növényfalat, szabálytalan víztűkőr a geometrikus medencét vagy csatornát — kígyózó útvezetés a nyilegyenes allékat. A kor ízlését azonban nem soká elégíti ki a kert ezen szerény formája — a tájkeret népies eredetre utaló építménnyel, majorsági épülettel, malommal, istállóval díszítik. Ismét a francia udvart utánozva : XVI. Lajos trianoni kastélyparkját, majd a londoni Kew Garden botanikus kertjének pagodáját és mecsetjét, a keleti és egzotikus díszítő elemeket, amelyhez további romantikus elemek csatlakoznak. Kialakul a korra jellemző szentimentális angol kert stílusa, és Petri révén hozzánk is elkerül! Kísérjük figyelemmel a kertet, és kövessük Petrinek, a kert első krónikásának leírását. A tervező lelkesen tolmácsolt elgondolását az idő igazolja : az Orczy kert évtizedeken át olyan, ahogy azt a tervező megálmodta.

A kertet — Petri terve szerint — falazott árok határolja el a mezőgazdasági jellegű környéktől, a kerítés elhagyása növeli a térhatást, szabad rálátást biztosít a Várra és a budai hegyekre. A tervezett kastély a mai főépület helyén állhatott. Az eredeti terv elkészítésekor még szó sincs a későbbi katonai akadémia felállításáról.

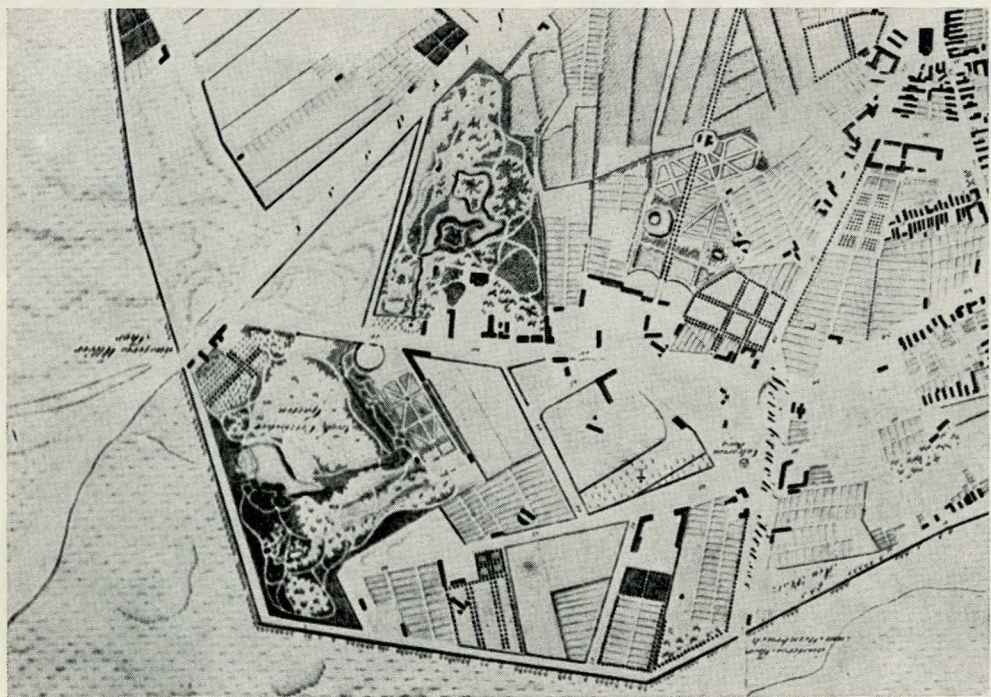
A park közepét pázsitmező uralja, köréje csoportosul a színpompás, majd árnyékos facsoportok, tarka virágágyások és meglepetések változatos sora. A látogató hol egy kanyargó patak keskeny hídján halad át, hol romantikus barlanghoz érkezik. A múrom sem hiányozhat, belsejét lakályosan rendezték. — A mintegy másfél holdas, ívelt partú tó eredeti helyén állt, azonban szépségéből sokat veszített a vízszint süllyesztése miatt. (Most 2 méterre van a környező utak alatt.) — Petri és a későbbi leírások is kiemelik a park bővizű forrását. Ez azonos lehetett a szomszédos Festetich kert Éliás forrásával, ahol görögkeletiek vallásos szertartásokat végeztek. Ma már nyoma sincsen ; a forrás a klinikák építkezése alkalmával pusztulhatott el.

A tó déli részén feltűnik a kilátódomb, a terep elég hullámos, de a park költői nyelven megénekelte budai panorámáját rég eltakarta az eléje nőtt város. (A főépület emeleti részéről azonban most is látszik a Szabadság-hegy és környéke.)

A park egykori nevezetessége a keleti oldalán, enyhe magaslaton épült üvegház, a mostani autóbustároló — részben megmaradt — emelkedésin állhatott. Talán csak a kismartoni üvegház-csoport vetélkedett nagyságával, növényanyagának változatosságával. Schams írja 1821-ben: „Uralja a környéket, üvegfala sokszorosán visszatükrözi az előtte levő virágoskert szépségét. Két szárnyépületével csodás megjelenésű, meglepi és szinte elkábítja a vándort a bel- és külföldi virágok illata. Az üvegház emeleti részéről csodás kilátás tárul a parkra és távoli környékére.“ Az Orczy kert alapításának idején jóval nagyobb, mint a volt Akadémia tömbje, a mai Korányi Frigyes, Illés és Kálvária utca területének jó részét elfoglalja a gyümölcsös, szőlő, konyhakert és gazdasági udvar. A szorosan vett park viszont teljesen igénybe veszi a mai Akadémia területét. A melléképületek száma kevés.

Petri úgy írja le művét, mintha a megvalósulás stádiumában levő vagy csak tervezett kastély, templom, obeliszk már helyén állna. Az építmények jó része elmarad, és átalakul az évek folyamán, a park azonban pontról pontra megvalósul. A korabeli könyvek elragadtatva írnak a parkról, így Schams idézett leírása, Szepesházy-Thiele 1825-ös munkája, Alt Rudolf 1845-ös metszete igazolja Petri terveit (1. 2. ábra). — (A park és az üvegházak fenntartása az 1800-as évek elején évi 10 000 Ft-ba került. Hatalmas összegbe, amikor egy városi kertész évi jövedelme 150 Ft, a hegykerülő és erdészé 60 Ft.)

A park történetében döntő változást hoz a magyar katonai Akadémia létesítése, melynek életre hívását már az 1808-as országgyűlés szorgalmazza, de az érdemes elő-

3. „Buda és Pest” c. térkép (I. Lipszki—C. Stein, 1810.) részlete

4. Az Orczy kert (Halácsy Sándor térképének részlete 1873.)

készületek csak 1826-ban kezdődnek meg. Az Orczy család telekkomplexumát átadja az intézmény részére. 1830-ban elkezdődik az építkezés, Pollák Mihály tervei alapján. A hatalmas főépület hamar tető alá kerül, de sokáig nem szolgálhatja rendeltetését. Hol raktár, hol kórház, kisegítőképpen múzeum, az 1836-os árvíz alatt sok száz család menedékhelye. Ez idő tájt alakul ki a park máig érvényes (sajnos kissé elméleti) határvonala. — A park fénykorának vége. Az Orczy család a narancsház, az egzoták jó részét elszállítja, a park szegényedik, a fenntartás szűkebb keretek közé szorul.

A kert anyagáról értékes adatot szolgáltat 1848-ban Petz Ármin főkertész, aki leltárt készít a fűzfákról, a nyárákról és szilekről, a nympa barlangról — a vizes árokról, a fácánosról —, a lóval hajtott vízemelő gépről. Pontos felsorolja a szökőkutat, a kerek és négyszegletes virággyakat, a nagy üvegházat, ahol még mindig akad narancsfa és sok örökzöld, úgynevezett „újhollandi“ növény. A szokásos garnitúra, az ananászház, a gyümölcs és spárgahajtató, a szaporítóház és melegágyi felszerelés sem hiányzik. A kert még sokáig nyilvános jellegű marad, és még mindig

nevezetessége Pest városának ; de a közönség lassan a Városligetet látogatja — a kertet kőfállal veszik körül . . . Haeufler 1854-ben dicséri a kertet — és szidja az Üllői utat : „Az Orczy kertbe való vándorlás bizonyos kellemetlenséggel jár, az Üllői út csontig hatoló homokja porfelhővé válik a lovak patája nyomán. Megéri a fáradságot : a város mephistói büze után egy ilyen szép angol parkba menekülni, mely a város legnagyobb, gondozott kertje. Milyen forgalom lesz itt az Üllői út kikövezése után !“

Mire az Üllői út rendeződik, az Orczy kert is bezárja kapuit. Közben katonai beszállásolások, számos helytartótanácsi igénybevétel rontja a helyzetet. A parkot valahogy még őrző Petz 1867-ben távozik, hamarosan leég a nagy üvegház. — Végre 1872-ben megnyílik az Akadémia, az épületet bővítik, átépítik ; a kertet elzárják a nyilvánosság elől. A régi Petri-féle kertre már nem sok emlékeztet : a tó, a halmok, a középső pázsitmező és az időközönként felújult szép faállomány . . .

A még mindig kiterjedt kerterület, a körülötte épült nagyváros értékes zöld-szigete, megmenekül a beépítés alól . . .

Az Üllői úti park a várostérképeken is feltűnő jellegzetességgel jelenik meg a század elején, közepén. Balla Antal (1790 után), Hild János (1805), Lipszki-Stein (1810), (3. ábra) Blaschnek (1832), Tomala (1836), Vasquez (1838), Haeufler 1854-es pesti térképén, majd Halácsy Sándor 1873-as kiadású felmérésén. Fokozódó súllyal és pontossággal, amint a park környéke fejlődik a század folyamán (4. ábra).

A Felszabadulás után a Ludovikát felváltó Kossuth Akadémia is megszűnik, a fennállása óta egységes kezelésben levő park és intézmény széjjelesik. A mérleg a gazdasági érvek oldalára billen a kert és az épülettömbök sorsának meghatározásánál. A háború előtti Orczy kert — az épületek nélkül — 23 hektárnyi parkterületet jelentett, most alig 14 hektárról beszélhetünk, de az is veszélyeztetettnek látszik.

5. Megmaradt öreg facsoport

6. Óspark-részlet

7. Régi műszikla és barlang maradványai
(Szerző felvételei)

Különbéféle intézmények és üzemek foglalják el a meglévő épületeket, újak épülnek . . . A parkot kerítés vágja részekre, az alig kezelt középső térséghez sporttelep csatlakozik, ahol lelkesedéssel, de gyenge felkészültséggel védik a park jellegét . . . Az összetartozó területnek legalább 12 gazdája alig biztosíthatja a park egységét és minimális kezelését . . .

Megjegyezzük, hogy a közlemény összeállítása és megjelenése közötti időben az Orczy kert keleti részét kertészetileg rendezték és ott sportteleppel összekötött ifjúsági tábor helyezkedik el. A régi csónakázó tavat és az uszodát a nyár folyamán vidám gyermeksereg használta. Azonban a terület zöme semmit sem változott: a széjjelosztottság folytán a park területe jelentékenyen csökkent és gondozatlan. Az öreg növényanyag folyamatosan pusztul. A városrendezési és természetvédelmi szempontok a park fenntartását szorgalmazzák (5. 6. 7. ábra). A kormányhatóság által 1960-ban jóváhagyott városrendezési terv az Orczy és a Botanikus kert tömbjét zöldterületnek, parknak jelöli ki¹. A főváros városrendezési elgondolása hosszú időkre szól, távlati irányvonalat és fejlesztési tervet állapít meg. Az Orczy kert esetében azonban sürgős feladatok adódnak, közeli célkitűzések: a lakott városrészek tőszomszédságában levő parkot kell óvni, legalább mostani habitusát fenntartani, hogy később a falakat lebontva ismét a főváros egyik ékességévé váljék. Ahogy azt Petri Bernhard 165 éve elgondolta, ahogy a szentimentális kert képviselőjét életre hívta.

Az Orczy kert felújításának a tervét körültekintő mérlegeléssel kell elkészíteni: mi a mostani lehetőség, mi marad a későbbre, a perspektivikus időkre. — A feladat ilyen értelmű felfogása esetén remélhetjük a kert fennmaradását: mint kortörténeti, ritka kertművészeti emléket, mint ismét közkinccsé váló nyilvános parkterületet.

Csorna Antal

¹ Az Orczy kerttel közös térséget alkotó, határos Botanikus kert az Egyetem Nagyszombatból Budára való helyezése után először a belvárosi ferencesek zárdája mögött, a Szép utcai telkeken állott. Majd 1810-ben az Országútra, a mai Múzeum körútra került, a Hatvani kapuval szemközt. Innen az Üllői útra, az Orczy kertetől keletre, a volt Festetich park helyére. A Botanikus kert területét a klinikák építkezése miatt alig harmadára szorították. — A Festetich kastély műemlék épülete (1802) még áll, a későbbi, 1850. körüli nagy üvegház újjáépítését várja. — A Botanikus kertet idővel a hűvösvölgyi Vadaskert területére telepítik ki, kedvező adottságok közé.

Felhasznált irodalom:

Haeufler: Buda-Pest 1854. — Jankovich: Pest und Ofen 1838. — Rapaich R.: A kertművészet Magyarországon 1903. — Schams F.: Pest sz. kir. város teljes leírása 1821.